

אילוף או חינוך בספר משלי

עיון בדברי ראשונים ואחרונים

מנחם סלע

ר"מ כיתה ט'

כפיה וחינוך הילכו שניהם יחדיו או שמה סותרים זה את זה?

מי שלומד את ספר משלי תמה מדוע חז"ל לא אמרו עליו את מה שאמרו לגבי קהלת שביקשו לגנוז אותו מפני שדבריו סותרין זה את זה.¹ לכאורה בספר משלי אנו מוצאים שתי גישות סותרות לגבי חינוך.

מחד גיסא אנו מוצאים פסוקים רבים שדורשים יד קשה כלפי המתחנך, מזכיר יותר אילוף מחינוך.

"חושך שִׁבְטוֹ שׁוֹנֵא בְּנוֹ וְאַהֲבוּ שְׁחָרוּ מוֹסֵר"²

"יֵסֵר בְּנֶךְ כִּי יֵשׁ תְּקוּהָ וְאֶל הַמִּיתוֹ אֵל תִּשָּׂא נַפְשְׁךָ"³

"אֵל תִּמְנַע מִנְעַר מוֹסֵר כִּי תִכְנֹו בְּשִׁבְטֵי לֹא מוֹת אֶתְּהָ בְּשִׁבְטֵי תִכְנֹו וְנַפְשׁוֹ מִשָּׂאוֹל תִּצְלִי"⁴

שִׁבְטֵי וְתוֹכַחַת יִתֵּן חֲכָמָה וְנִעַר מְשַׁלַּח מִבֵּישׁ אָמוֹ⁵ ומסביר הרלב"ג: "שבט ותוכחת - השבט והתוכחות יתן לנער חכמה כי בזה יקנה שלמות המידות ובזולתו אין לו דרך להגיע אל החכמה, אך הנער שהוא משולח לרצונו - הוא נעדר המוסר והחכמה, והוא בזה מביש אמו לרוע עניניו עם שאליה ייוחס הרבה מרוע תכונותיו כי יאמרו האנשים כי היא סבבה זה עד שלא תקנתהו מוסר בקטנותו"

הווה אומר, יד קשה תביא לשלמות המידות ויד רכה תביא לבושות, יאשימו את אימו ברוע תכונות בנה מפני שלא יסרה אותו כאשר היה קטן.

* מאמר זה פורסם לראשונה באסופת מאמרים - ישיבת בינות רעננה - חורף תשס"ח

1. שבת דף ל

2. משלי י"ג כד

3. משלי י"ט יח

4. משלי כ"ג יג-יד

5. משלי כ"ט טו

מאיך גיסא כולנו מכירים את הפסוק המפורסם:

”חַנּוּךְ לְנֶעֶר עַל פִּי דְרָכּוֹ גַם כִּי יִזְקֵין לֹא יִסּוּר מִמֶּנָּה:”⁶

בהבנה המקובלת היום, מדובר בחינוך לפי דרכו של כל ילד (ועוד נרחיב על כך בהמשך) אבל אם נלך לפי פירוש רבותינו בגמרא בעצם אין כאן סתירה, אלה המשך הקו שתואר בפסוקים הקודמים. בדיון לגבי הגיל שבו אדם צריך לחתן את בנו אומרת הגמרא:

א”ל רבא לר’ נתן בר אמר: אדיך על צוארי דבריך, משיתסר ועד עשרים ותרתין, ואמרי לה: מתמני סרי עד עשרים וארבעה. כתנאי: + משלי כב + חנוך לנער על פי דרכו - ר’ יהודה ורבי נחמיה, חד אמר: משיתסר ועד עשרים ותרתין, וחד אמר: מתמני סרי ועד עשרים וארבעה.⁷

ומסביר רש”י שם: (שים לב למילים המודגשות)

אדיך על צוארי דבריך - בעוד ידך תקיפה על בןך קודם שיגדיל ולא יקבל תוכחתך השיאו אשה.

משיתסר - שנים הגיע זמן לכנוס ויותר מעשרין ותרתין אל תאחרהו, לשון אחר, אדיך על צוארי דבריך בשעה שעוד ידך תקיפה עליו הוא זהיר ללמדו תוכחות. ואיזה זמנו משיתסר ועד עשרים ותרתין בציר משיתסר אין בו דעת לקבל תוכחות כל כך ואל תכביד יסורין ותוכחות ויותר מעשרים ותרתין יש לחוש שלא יבעט וזה עיקר.

על פי דרכו - דרך שכל ימיו יהא מתנהג בו חנוך לו בנערותו ואיזוהי נערותו רבי יהודה ורבי נחמיה כו’.

בדרך זו מסביר בעל המצודות, רבי דוד אלטשולר:

”חנך - התחל והרגל את הנער בשנים להוליו בעבודת ה’ לפי דרך חכמתו אם מעט ואם הרבה וכשיהיה מורגל בעבודת ה’ אז גם כן יזקין לא יסור ממנה כי יתן לב להשכיל כשרון המעשה ההיא:”⁸

לשיטתו פירוש המילה ‘דרכו’ היא הדרך שאתה רוצה להוליך אותו בהמשך ולא הדרך שהנער בחר בה. גישה זו של בעל המצודות אנו מוצאים במדרש:

”ולוט ישב בשער סדום, שלמד ממעשיו של אברהם, מה כתיב כאן באברהם, וירא

6. משלי כ”ב ו

7. קידושין דף ל.

8. מצודות דוד משלי כ”ב ו

וירץ לקראתם פתח האהל (שם/בראשית/ יח ב), אמר שלמה חנוך לנער על פי דרכו (משלי כב ו), על ידי שגדל לוט בביתו של אברהם תפש מדותיו. וישתחו אפים ארצה (שם שם), כשם שעשה אברהם הכניסם לתוך ביתו.⁹

הרלב"ג לעומת זאת כן מסביר את המילה 'דרכו' דרכו של הנער לפי בחירתו, אך הרלב"ג רואה את כל הפסוק כאזהרה לדרך שלילית שאין ללכת בה מפני שאם הנער יתרגל ללכת בדרכו (הרעה) הוא לא יוכל לעזוב אותה כשיגדל. וזה לשונו:

"חנוך לנער - אשר יחנוך לנער על פי הדרך אשר מנהגו וטבעו ללכת בה, לחשבו והשגתו שכבר יקבל המוסר כאשר יגדל, הנה ימשך שלא יוכל להסירו אחר זה מהדרך הרעה ההיא וגם לא יסור ממנה מעצמו וגם בעת זקנתו:¹⁰

המשותף לרלב"ג ולבעל המצודות הוא ששניהם אינם רואים בפסוק זה שינוי בגישה החינוכית מהפסוקים שהצבתי בראש המאמר.

הראשון שמצאנו אצלו גישה חינוכית מודרנית לפירוש המילה 'דרכו', היינו הדרך המיוחדת של הנער, הוא בפירוש הגר"א לספר משלי וזה לשונו:

"והעניין כי האדם אי אפשר לו לשבור דרכו כלומר מזלו שנולד בו כמו שכתוב 'האי מאן דבצדק יהיה גבר צדקן כו'¹¹ וכשנולד במזל רע אז על זה ניתנה הבחירה ביד האדם שיוכל לאחוז במזלו לאיזה דבר שירצה להיות או צדיק או רשע או בינוני וכמו שכתוב במסכת שבת האי מאן דבמאדים יהיה שופך דמים אר"א או מהולא או טבחה או ליסטים. וזכר אלו הג' והוא לפי שמזלו מורה שיהיה שופך דמים. אך בבחירתו יוכל לבחור באלו הג' או מהולא והוא צדיק שעושה מצוות עשה או טבחה הוא בינוני או ליסטים והוא רשע שופך דמים כמשמעו... וזה שכתב חנוך לנער על פי דרכו - דרך מזלו וטבעו כן תחנכהו לעשות מצוות ואז גם כשיזקין לא יסור ממנה אבל כאשר תעבירהו על מזלו עתה ישמע לך מיראתו אותך, אבל אח"כ בעת יסור עולך מעל צוארו יסור מזה כי אי אפשר לו לשבר מזלו"¹²

לפי הגאון לכל אחד יש דרך מיוחדת משלו, ובדרך זו הוא יכול לבחור בטוב או ברע ועל המחנך לכוון את החניך לדרך הטובה המתאימה לו באופן ייחודי.

9. מדרש תנחומא (בובר) פרשת וירא סימן טו

10. רלב"ג משלי כ"ב ו

11. מסכת שבת קנו.

12. פירוש הגר"א למשלי כ"ב ו

על הפסוק "וַיִּגְדְּלוּ הַנְּעָרִים וַיְהִי עֵשׂוֹ אִישׁ יָדַע צִיד אִישׁ שְׂדֵה וַיַּעֲקֹב אִישׁ תָּם יוֹשֵׁב אַהֲלִים"¹³
 כותב הרש"ר הירש":

"בשום מקום לא נמנעו חכמינו מלגלות חולשות ושגיאות, קטנות כגדולות, במעשי אבותינו הגדולים, ודווקא על ידי כך הגדילו תורה והאדירו לקחה לדורות. אף כאן הערה אחת שלהם מרמזת לנו, כי הניגוד העמוק שבין נכדי אברהם מקורו העיקרי היה בחינוך הלקוי. כל עוד היו קטנים, לא שמו לב להבדלי נטיותיהם הנסתרות, תורה אחת וחינוך אחד העניקו לשניהם"¹⁴, ושכחו את כלל גדול בחינוך 'חנוך לנער על פי דרכו' יש לכוון את החניך לפי דרכו המיוחדת לו בעתיד, ההולמת את התכונות והנטיות הרדומות בעמקי נפשו, וכך לחנך אותו לקראת המטרה הטהורה, האנושית והיהודית כאחת. התפקיד היהודי הגדול אחד ויחיד בעיקרו, אך דרכי הגשמתו רבות ורבגוניות, כריבוי תכונות האדם, וכרבגוניות דרכי חייהם... המושיב את יעקב ועשו על ספסל לימודים אחד, ובאותם הרגלי החיים מחנך אותם כאחד לחיי לימוד ומחשבה, - מובטח לו שאת אחד מהם הוא מקלקל. יעקב ישאב ממעין החכמה בחפץ גובר והולך, ואילו עשו רק יצפה ליום בו ישליך מאחוריו גבו את הספרים הישנים, ויחד אתם תעודת חיים גדולה, שהכיר אותה באופן חד צדדי, ובדרך שמעצם טבעו הוא סולד בה.

אילו העמיקו יצחק ורבקה לחדור לנפש עשו, אילו הקדימו לשאול את עצמם, היאך יכולים גם האומץ, הכוח והגמישות הרדומים בנפש עשו - היאך יכולים כל אלה להטות שכם לעבודת ה', כי אז 'הגיבור' שלעתיד לא היה הופך ל'גיבור צייד' אלא ל'גיבור לפני ה' ' באמת. יעקב ועשו, על כל נטיותיהם השונות, היו נשארים אחים תאומים ברוחם ובדרך חיים..."

מי שמפתח מאד גישה זו הוא רבי קלונימוס קלמיש זצוק"ל הי"ד הלוא הוא הרבי מפיאסעצנא שנהרג על קידוש ה' בשואה, והיה ידוע כמחנך דגול.¹⁵ בשנים הנוראות של השואה כל דאגתו הייתה לילדי ישראל ושימש בגטו כאב למאות יתומים.¹⁶ בהקדמה לספרו חובת התלמידים הוא מקדים פרק הנקרא "שיח עם המלמדים ואבות הבנים" כל הפרק כולו בעצם עוסק במשנתו החינוכית המבוססת על הפסוק "חָנַךְ לְנֶעֶר עַל פִּי דַרְכּוֹ גַם פִּי יִזְקִין לֹא יִסּוֹר מִמֶּנָּה:"¹⁷

13. בראשית כ"ה כז

14. בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה סג - ויגדלו הנערים ר' פינחס בשם ר' לוי משל להדס ועצבונות (שיח הדומה להפליא להדס ועליו קוצניים) שהיו גדילים זה על גבי זה, כיון שהגדילו הפריחו זה ריחו וזה חוחיו, כך כל שלש עשרה שנה הולכים שניהם לבית הספר ובאים מבית הספר, לאחר י"ג שנה זה הולך לבתי מדרשות וזה הולך לבתי עבודה זרה

15. ראה את תולדותיו בסוף ספר חובת התלמידים עמ' רנז

16. ראה בספר יחד כולם קדושה / רבי שלמה קרליבך עמ' 111 הסיפור על הגיבן הקדוש.

17. משלי כ"ב ו

(ראוי ללמוד דברים אלו במקור אבל בכל זאת אצטט מעט מתוך דבריו):

"כשנאמרה תיבה זו ('חנוך' מ.ס.) על חינוך הבנים, אז הכוונה היא לגדל ולפתח את טבעו והכשרתו של הילד שנמצאה בו במידה קטנה או בכח ובהעלם לבד, ולגלותה. וכיון שאיש ישראל עוד בילדותו רוח ה' נשמת שדי טמונה וגנוזה בו, צריכים אנו לגדל ולחנך אותו להוציאה לגלותה ולהפריחה, והיה ליהודי נאמן עובד ה' בתורתו מעצמו יחפץ, ומדרכו גם כי יזקין לא יסור, ואלו המצווה ואפילו המרגיל אינו בטוח שהבן המצווה והמתרגל יעשה כמצוותו גם כשיגדל ויהיה ברשות עצמו. ועל זה ציווה שלמה המלך: 'חנוך לנער וכו' תחנכו, אל קירבו תחדור, ואת קדושת הישראל אשר בו בהעלם, תגלה, ורק אז גם כי יזקין לא יסור ממנה' " ובהמשך הוא כותב "וכיון שכן, לא בכל הנערים שווה הוא החינוך, תלוי הוא בכל נער ונער כפי טבעו, דעתו מידותיו וכו', ואותם על המחנך להכיר. ולא די לו למחנך אם רק את עצמו ודעתו בלבד יכיר, כי גם במתחנך הדבר תלוי, לא בדעתו וכוחות עצמו בלבד ישמש ויפעל, יצווה ויורה, רק גם בדעת וכוחות התלמיד יאחז, ישמש ויפעל, ולא מה שיצווה ויחנך לזה, יצווה ויחנך לתלמיד אחר השונה ממנו בטבע, רצון, מידות וכו'. וזה רמז לנו שלמה המלך: 'חנוך לנער על פי דרכו' - על פי דרכו של כל אחד ואחד."

לפי הרבי מפאסעצנא זצוק"ל, לכאורה, הפסוק 'חנוך לנער על פי דרכו' עומד בניגוד לפסוקים המדברים על קשיחות ייסורים ושבת, ושוב חזרנו לשאלה שהצגתי בראש המאמר. האם אין סתירה בין גישות שונות של חינוך בספר משלי?

את התשובה אנו נמצא בפסקה השניה של דבריו של הרבי מפאסעצנא זצוק"ל בפרק הנ"ל:

"יותר גדול ויותר פועל מן הציווי ומן ההרגל הוא החינוך. ושני אלה - הציווי וההרגל - רק כלי תשמישו הם שהמחנך מוכרח להשתמש בהם, לצוותו ולהרגילו, כדי לחנכו בדרך ה' ". לפי זה ההרגל והציווי שבאים בכפיה הם כלי בשלבי החינוך כדי להגיע לחינוך האמיתי.

על כוחו של ההרגל ידועים הדברים המפורסמים של בעל ספר החינוך¹⁸:

"דע כי האדם נפעל כפי פעולותיו. ולבו וכל מחשבותיו תמיד אחר מעשיו שהוא עושה בהם, אם טוב ואם רע, ואפילו רשע גמור בלבבו וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום, אם יערה רוחו וישים השתדלותו ועסקו בהתמדה בתורה ובמצוות, ואפילו שלא לשם שמים,

18. ספר החינוך מצווה טז שלא לשבור עצם מקורבן הפסח.

מיד ינטה אל הטוב, ובכח מעשיו ימית היצר הרע, כי אחרי הפעולות נמשכים הלבבות. ואפילו אם יהיה אדם צדיק גמור ולבבו ישר ותמים, חפץ בתורה ובמצות, אם אולי יעסק תמיד בדברים של דופי, כאילו תאמר דרך משל שהכריחו המלך ומינהו באומנות רעה, באמת אם כל עסקו תמיד כל היום באותו אומנות, ישוב לזמן מן הזמנים מצדקת לבו להיות רשע גמור, כי ידוע הדבר ואמת שכל אדם נפעל כפי פעולותיו, כמו שאמרנו.

צריכים אנו לזכור תמיד שההרגל והכפיה הם רק שלב ואמצעי (הכרחי) בחינוך אבל לא מטרה. מה שנותר לברר הוא הגבולות בין שתי הגישות בחינוך, בגמרא הנ"ל מצאנו התיחסות לגיל המתחנך:

"חנוך לנער על פי דרכו - ר' יהודה ורבי נחמיה, חד אמר: משיתסר ועד עשרים ותרתין, וחד אמר: מתמני סרי ועד עשרים וארבעה."¹⁹

אך ההגיון מחייב שהגבול הוא לא חד וחלק. ישנם תחומים בהם אנו יכולים לתת למתחנך יותר עצמאות בגיל צעיר ולעומת זאת תחומים אחרים בהם אנו צריכים להכריח ולכפות אף בגיל בוגר יותר. כמו כן ברור שהן הגיל והן התחומים משתנים מילד לילד ומנער לנער. הרב קוק כתב²⁰:

שבירת הרצון ושכלולו, נב

"הרצון הוא מקור החיים. רצון האדם הוא באמת יסוד שכלולו והוייתו. אמנם הרצון הזה צריך הוא פתוח ועישוי, יותר מכל הכחות כולם. בילדות האנושיות, הרצון הטבעי של האדם צריך חינוך של כניעה, של שבירה, ושל היפוך. כל זמן שהאדם הולך ומשתכלל, כך רצונו העצמי הולך ונהפך לטובה, ושבירתו של הרצון מאבדת טובה רבה. הדבר קשה מאד בדמדומי חמה, בין פרק לפרק, שבתקופה חשובה של רוח האדם, שאז מעבר מזה מונח הרבה פראות ברצון, ששבירתו היא עליה ופתוחה, ולעומת זה מונח ברצון כח אור וטוב, ששכלול העולם תלוי בהשארתו על פי תכונתו. והבינה הישרה מוכרחת היא לפתור בזהירות את שאלת התחומין, באופן שישאר האדם מלא אומץ מצד הטוב שברצון שכבר נשתכלל, מצד אותם חלקי הנשמה שכבר נגאלו ויצאו מתהומות הגיהנם וממעמקי הקליפות, ומלא גם כן דכאות רוח, ותכונה של לב נשבר ונדכא, לעומת אותם חלקי הרצון, שעדיין חית האדם הרעה שרויה בהם, שהם צריכים זיכוך על ידי דכדוך ושבירה."

19. קידושין דף ל.

20. אורות הקודש ח"ג נב (עמ' עו)

במילים אחרות אומר הרב קוק, בתחילת דרכו של הילד, הוא צריך חינוך של כפיה לשבור את רצונו ולהפוך אותו לדבר טוב ונכון, כשזה קורה, אזי הכפיה והשבירה של הרצון היא דבר לא טוב. בזמן "דמדומי חמה" (אולי גיל ההתבגרות) שתי צורות החינוך חשובות משום שמצד אחד יש בנער הרבה פראות ברצון שצריך לשבור, ומצד שני יש בנער הרבה רצון טוב שצריך לשכללו ולפתחו. תפקידו הגדול של המחנך הוא לדעת את הגבולות של כל ילד וילד, הן בגיל והן בתחום החיים, בישום שתי הגישות בחינוך, מתי בכפיה ומתי לפי דרכו של המתחנך. וכפי שהרב כותב הדבר קשה מאד וצריך לשם כך בינה ישרה.

